

Beydâvî Özelinde Yakub el-Kemâhî'nin Nûru'l-Ef'ide Adlı Hâşiyesindeki Tefsir Metodu*

Muhammet KARA

Dr. Öğretim Üyesi, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı
erkaram_25@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0003-4904-7187>

Makale Gönderilme Tarihi: 2019-10-11 11:22:35 — Makale Kabul Tarihi: 2019-12-24 15:43:58

Öz

Bu makale; giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde Yakub el-Kemâhî'nin hayatı, ilmî kişiliği, hocaları ve öğrencileri anlatılmış, daha sonra eserlerinin tanıtımı yapılmıştır. Birinci bölümde hâşiye geleneği: teknik, teorik ve kavramsal alan başlığı altında hâşiyenin kavramsal alanı, te'lif türü olarak hâşiye, hâşiyelerin te'lif sebepleri, hâşiye çeşitleri, tefsirde hâşiyecilik, Beydâvî'ye yazılan hâşiyeler ve Nûru'l-Ef'ide'nin hâşiye türü ve özellikleri gibi konular ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Kemâhî'nin tefsir ilmindeki yeri, rivâyet ve dirâyet tefsiri bağlamında konular ele alınarak pratik tefsircilik açısından incelenmiştir. Tefsirciliğini ortaya koymak için ilgili eser başından sonuna kadar titiz bir şekilde okunmuş ve malzemeler tespit edilmiştir. Her başlık, bir iki örnekle teşekkül ettirilmiş olup benzer örneklere dipnotta işaret edilmiştir.

Anahtar kavramlar: Beydâvî, Nûru'l-Ef'ide, Hâşiye, Tefsir

The Tafsir Method Of Yaqub al-Kamahî In His Hashiya Named Nur Al-Af'idah Specific To Baidawi

Abstract

This article consists of introduction, two parts and result. In the introduction the life, scientific personality, teachers and students of Yakub al-Kamahî have been explained and then his works have been introduced. In the first chapter, tradition of Hashiya;

* Bu makale, Yakub el-Kemâhî'nin Nûru'l-Ef'ide Adlı Eserinin Tenkidli Neşri -Beydâvî'nin Amme Cüz'ü Hâşiyesi- (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2019) adlı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

technique, conceptual field of Hashiya under the title of theoretical and conceptual field, Hashiya as a type of writing, the reasons of writing Hashiyas, kinds of Hashiya, Hashiya in Tafsîr, hashiyas written Baidawi and kind of Hashiya and features of Nur al-Af'idah have been handled. İn the second chapter, the place of Kamahi in the science of tafsir and subjects have been researched in terms of practical commentary by handling in the context of Rıwaya and Dıraya Tafsirs practical commentary. In order to reveal his hermeneutics, the relevant work has been read meticulously from beginning to end and materials have been determined. Each title has been composed of one or two examples and similar examples have been indicated in the footnote.

Keywords: *Baidawi, Nur al-Af'idah, Hashiya, Tafsr*

Giriş

Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide* adlı eserinde biyografisini anlatırken adının, **Osman b. Yakub b. Hüseyin b. Mustafa el-Kemâhî el-İslâmbûlî**¹ olduğunu ifade etmektedir. Kemâhî'nin doğum tarihi hakkında ne kendi kitaplarında ne de biyografi kitaplarında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak te'lif ettiği *el-Müheyye' fi Keşfi'l-Esrârî'l-Muvatta'* adlı hadis ile alakalı kitabının sonunda, eserini hicrî 1166 tarihinde tamamladığını ve o sırada altmış beş yaşında olduğunu bildirmektedir.² *Nûru'l-Ef'ide* adlı eserini ise hicrî 1153 yılında tamamladığını ve elli iki yaşında olduğunu,³ *Süllemü'l-Felâh Şerhu Nûri'l-İzâh* adlı fıkıh eserini ise hicrî 1160 yılında tamamladığında da elli dokuz yaşında olduğunu⁴ haber vermektedir. Bu bilgilerden hareketle onun doğum tarihinin h. 1101/1689 olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hemen hemen bütün kaynaklarda Erzurum vilayetinin Erzincan sancağına bağlı Kemâh kasabasında doğduğu zikredilmiştir.⁵

Kemâhî, vâizlik görevi ile uğraşırken⁶ bir yandan da talebelere çeşitli dersler vermiş, özellikle Beydâvi'nin tefsirinden Amme cüzünü okutmuştur. Bu hususu

1 Osman b. Yakub Kemâhî, *Nûru'l-ef'ide*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf efendi, nr. 324, 1b.

2 Osman b. Yakub Kemâhî, *el-Müheyye' fi keşfi'l-esrârî'l-Muvatta'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 260, 524b.

3 Kemâhî, *Nûru'l-ef'ide*, 348b.

4 Osman b. Yakub Kemâhî, *Süllemü'l-felâh şerhu Nûru'l-İzâh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 423, 257b.

5 Selahattin Yıldırım, "Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta Şerhi", *Ekev Akademik Dergisi* 8/20 (Yaz 2004): 197-220, 198-199.

6 İsmail Paşa Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, 2 c. (Beirut: Dâru İhyâ't-Turâsî'l-Arabî, t.y.), 1:659; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 13 c. (Beirut: Dâru İhyâ't-Turâsî'l-Arabî, 1376/1956), 6: 272; Abdullah Muhammed Habeşî, *Câmiu's-şürûh ve'l-havâşî*, 3 c. (BAE: el-Mecmau's-Sakâfî, 1425/2004), 1: 336; Âdil Nüveyhid, *Mu'cemü'l-müfessirin min sadri'l-islâm hattâ'l-asri'l-hâzır*, thk. Hasan Hâlid, 2 c. (Beirut: Müessesetü Nuveyhaz es-Sakâfiyye li't-Te'lif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1409/1988), 1: 345; Mehmet Tâhir Efendi Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 3 c. (İstanbul: Meral Yayınevi, t.y.), 1: 421; Ömer Menekşe, *Kemah Âlimleri (geçmişten günümüze)* (İstanbul: y.y., 1996), 92; Yıldırım, "Osmanlı Muhaddislerinden el-

kendisi *Nûru'l-Ef'ide* adlı eserinde şöyle bildirmektedir: “Ben bir taraftan insanlara vaaz ederken diğer taraftan da ders vermekle meşgul oldum. *el-Kâdî Nasıruddin Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali el-Beydâvî eş-Şafi'î*'ye nispet edilen *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı tefsire ait hâşiyeleri ve tefsirleri topladım. Daha sonra, ders esnasında bu hâşiye ve tefsirlerden notlar alarak *Beydâvî'nin Nebe' cüzünü öğrencilere okuttum.*”⁷

Hayatını ilme adayan Kemâhî, yetmiş yaşında iken, h. 1171/1758 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.⁸ Defnedildiği yer hakkında ise kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

Yetiştirdiği ortam hakkında fazla bilgi bulunmayan Kemâhî'nin ilmî kişiliği, ders aldığı hocalarından, yetiştirdiği öğrencilerinden ve ortaya koyduğu eserlerinden anlaşılabilir.

O, ilim tahsil etmek için çeşitli seyahatler yapmıştır. Bu ilmî seyahatler Rum diyarı ile başlamış, Mekke ve Kâhire ile devam etmiş ve İstanbul'da son bulmuştur. Bu durumu kendisi *Nûru'l-Ef'ide* adlı eserinde: “Ben Rum, daha sonra Mekke, Mısır (Kâhire) daha sonra da İstanbul'da menkûl ve ma'kûl ilimleri, ileri gelen alimlerden özellikle; *merhûm, mükemmel, kâmil ve fâzıl sultan şeyhleri efendilerimizden Süleyman el-Fâdîl b. Ahmed el-İslâmbûlî, Süleymân el-Kösec b. el-Hac Hasan el-Cenevî, Âmâsîzâde* lakablı Ali ve dereceleri yüksek, muhakkik sahibi olan diğer kimselerden okudum. Onlardan son ikisinden (*el-Cenevî ve Âmâsîzâde*) menkûl ve ma'kûl ilimleri özel olarak, genel olarak kendilerine okuduğum diğer kişilerden rivâyet ettiğim için ulemâ huzurunda icâzet vermeye karar kılarak, bana hocaların isimlerinin yazılı olduğu bir icâzet verdiler”⁹ diyerek açıklamıştır.

Medrese öğrenimini tamamlayıp kendisine icâzet verildikten sonra vâizlik görevini üstlenen Kemâhî, bir taraftan camilerde halkı irşâd ederken bir yandan da talebe yetiştirmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh ve akâid gibi çeşitli ilim dallarında ona yakın eser vermiştir.

Kemâhî ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta Şerhi”, 198-199; Abdullah al-Zeidan, Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakub (ö. 1171/1757) ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta' Şerhi (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010), 35-36; Muhammed Abay, “Kemâhî'nin Tefsir İlmine Katkıları”, Uluslararası Erzincan Sempozyumu (Erzincan, 28 Eylül-01 Ekim 2016), ed. Hüsrev Akın (Erzincan: Erzincan Üniversitesi, 2016), 781-793, 782.

7 Kemâhî, *Nûru'l-ef'ide*, 1b.

8 Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, 1: 659; *Kehhâle*, *Mu'cemü'l-müellifin*, 6: 272; *Habeşi*, *Câmiu's-şürûh ve'l-havâşi*, 1: 336; *Nüveyhid*, *Mu'cemü'l-müfessirin min sadri'l-islâm hattâ'l-asrî'l-hâzır*, 1: 345; *Bursalı*, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 421; *Menekşe*, *Kemahlı Âlimleri (geçmişten günümüze)*, 92; *Yıldırım*, “Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta Şerhi”, 198-199; *Zeidan*, *Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakub (ö. 1171/1757) ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta' Şerhi*, 35-36; *Abay*, “Kemâhî'nin Tefsir İlmine Katkıları”, 782.

9 Kemâhî, *Nûru'l-ef'ide*, 1b.

Mekke ve Kâhire'deki hocalarının isimlerini zikretmeyen Kemâhî'nin İstanbul'daki hocalarından Padişah hocası olarak zikrettiği meşhur Süleyman el-Fâdıl b. Ahmed el-İslâmbûlî hakkında kaynaklarda bilgi mevcut iken,¹⁰ diğer iki hocası olan el-Cenevî ve Âmâsîzâde hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Kemâhî'nin talebelerinin ise kimler olduğu ve bunlara icazet verip vermediği konusunda bir bilgi yoktur. Talebelerinin kimler olduğu hakkında herhangi bir bilginin olmayışı onun talebe yetiştirmedeği anlamına gelmemelidir. Zira Kemâhî, çeşitli ilim merkezlerinde bulunmuş, meşhur hocalardan ders almış ve vâizlik görevini üstlenmiştir. Kendisini ilmi yönden çok iyi yetiştirmiş böyle bir alimin talebe yetiştirmemesi düşünülemez. Zaten Kemâhî'nin yetiştirdiği dönemin şartlarının ve sorumlu olduğu vazifelerin onu kendi haline bırakması imkân dâhilinde değildir. Kemâhî, bir taraftan camilerde halkı irşâd ederken bir yandan da talebe yetiştirmiştir. Talebeleri hakkında bilgi bulunmayışı ya öğrencilerinden hiç birinin ilmi mertebeye ulaşmamış olmaları ya da iyi bir âlim olmalarına rağmen meşhur olamayışları veyahut onların, Kemâhî'den icazet aldıklarını belirtebilecekleri te'liflerinin bulunmayışı olabilir.¹¹

Kemâhî'nin hayatı incelendiğinde, eserlerinin şerh, hâşiyeye ve muhtasar şeklinde olduğu, Tefsir, hadis, fıkıh, akâid ve benzeri alanlarda yazıldığı ortaya çıkmaktadır.¹² Kemâhî'ye ait eserler araştırılırken, yazma eser kütüphane katalogları da titiz bir şekilde taranarak gözden geçirilmiş ve şu eserlerine ulaşılmıştır.

10 Hayatı ve eserleri için bk. Kehhâle, Mu'cemü'l-müellifin, 4: 272; Bağdâdî, Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin, 1: 403; Habeşi, Câmiu's-şürüh ve'l-havâşi, 2: 1691; Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî, 6 c. (İstanbul: Numune Matbaacılık, 1996), 5: 1536-1537; İbrahim Hatipoğlu, "Süleyman Fâzıl Efendi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 86-87; Yıldırım, "Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta Şerhi", 198.

11 Zeidan, Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakub (ö. 1171/1757) ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta' Şerhi, 38.

12 Bağdâdî, Kemâhî'nin eserlerini; Berekâtü'l-Ebrâr, Hâşiyetü 'alâ Tefsîri Süreti'n-Nebe' li'l-Beydâvî, Süllemü'l-Felâh Şerhü Nûrî'l-Îzâh, Şerhü'l-Hizbi'l-A'zam el-Müheyye' fi Keşfi Esrârî'l-Muvatta', Tavzihi'l-Esrâr Şerhü Berekâtî'l-Ebrâr, Tenvirü's-Sened fi İzâhi Rümûzî'l-Müsned ve Teshilü's-Süllem, şeklinde takdim ederken, Kehhâle; Berekâtü'l-Ebrâr, el-Müheyye' fi Keşfi Esrârî'l-Muvatta', Hâşiyetü 'alâ Tefsîri Süreti'n-Nebe' li'l-Beydâvî ve Teshilü's-Süllem, diye tasnif etmiş, Bursalı ise 'an Ebi Hanîfe, el-Müheyye' fi Keşfi Esrârî'l-Muvatta', Hâşiyeye 'alâ Tefsîri'l-Fâtîha, Hâşiyetü 'alâ Tefsîri Süreti'n-Nebe' li'l-Beydâvî, Mehâsinü'l-Edep, Süllemü'l-Felâh fi Şerhi Nûrî'l-Îzâh, Şerhü Hizbi'l-A'zam, Tavzihi'l-Esrâr Şerhü Berekâtî'l-Ebrâr, Tenvirü's-Sened fi İzâhi Rumûzî'l-Müsned, Teshilü's-Süllem Şerhü Dibâceyi Süllem şeklinde zikretmiştir. Bk. Bağdâdî, Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin, 1: 659; Kehhâle, Mu'cemü'l-müellifin, 6: 272; Bursalı, Osmanlı Müellifleri, 1: 421; Yıldırım, "Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta Şerhi", 201, 202; Menekşe, Kemah Âlimleri (geçmişten günümüze), 92-93; Zeidan, Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakub (ö. 1171/1757) ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta' Şerhi, 38-44.

1. Berekâtü'l-Ebrâr

Süleymaniye kütüphanesi Esat Efendi, 1343 numarada kayıtlı bulunan 129 varaklık bu nüsha, akâid ile alakalı¹³ olup, beş bab ve otuz dört bölümden oluşmaktadır. Eser, müellif tarafından hicrî 1147 senesinde 46 yaşında iken tamamlanmıştır.¹⁴

2. Tavzîhü'l-Esrâr Şerhü Berekâti'l-Ebrâr

Kemâhî'nin kendi eseri olan *Berekâtü'l-Ebrâr* adlı eserine yazdığı kelâm ile ilgili şerhidir.¹⁵ Müellifin *Nûru'l-Ef'ide* ve *Teshilü's-Süllem* kitaplarında, kendi eserine atıfta bulunmasına rağmen,¹⁶ bu eserin nüshasına ulaşlamamıştır. Fakat eserin Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi nr. 1343'de bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁷

3. Süllemü'l-Felâh fî Şerhi Nûri'l-Îzâh

Kemâhî, tanınmış Hanefi fıkıh âlimi Şürünbülâli'nin (ö. 1069/1659) Kitâbu't-tahâre ile başlayıp, bab-ı hedy bahsiyle biten *Nûru'l-Îzâh ve Necâtü'l-Ervâh* adlı eserini, hicrî 1160 senesinde elli dokuz yaşında iken *Süllemü'l-Felâh*¹⁸ ismiyle şerh etmiştir.¹⁹ Bu nüsha, Süleymaniye kütüphanesi Kılıç Alipaşa nr. 423'te kayıtlı olarak mevcuttur.²⁰

4. Teshilü's-Süllem Şerhü Dibâceyi Süllem

Süllemü'l-Felâh'ın giriş bölümü, talebelere kolaylık ve isteyenlerin arzularına nail olması için şerh edilen bu eser, sekiz varaklık küçük bir risaledir.²¹ Ramazan ayının Perşembe günü hicrî 1160'ta tamamlanan bu eser,²² Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Alipaşa nr. 423'te kayıtlıdır.²³

5. el-Müheyye' fî Keşfi Esrâri'l-Muvatta'

el-Muvatta' şârihlerinden Pîrîzâde İbrâhim, Ali el-Kârî, Abdülhay el-Leknevî, İbn Âşûr ve Kemâhî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805)

13 Mustafa b. Abdillâh Kostantîniyyî, *Îdâhü'l-meknûn zeylü Keşfi'z-Zünûn*, 6 c. (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1992), 3: 177.

14 Kemâhî, Osman b. Yakub, *Berekâtü'l-ibrâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi, nr. 1343, 128a.

15 Kostantîniyyî, *Îdâhü'l-meknûn zeylü Keşfi'z-Zünûn*, 3: 337.

16 Kemâhî, *Nûru'l-ef'ide*, 345b; Osman b. Yakub Kemâhî, *Teshilü's-Süllem*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Alipaşa, nr. 423, 8a.

17 Menekşe, *Kemah Âlimleri (geçmişten günümüze)*, 92.

18 Kostantîniyyî, *Îdâhü'l-meknûn zeylü Keşfi'z-Zünûn*, 4: 24.

19 Kemâhî, *Süllemü'l-felâh şerhu Nûri'l-Îzâh*; Abay, "Kemâhî'nin Tefsir İlmine Katkıları", 783.

20 Menekşe, *Kemah Âlimleri (geçmişten günümüze)*, 93.

21 Yıldırım, "Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta Şerhi"; Zeidan, *Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakup (ö. 1171/1757) ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta' Şerhi*, 43.

22 Kemâhî, *Teshilü's-Süllem*, 1b, 8b.

23 Menekşe, *Kemah Âlimleri (geçmişten günümüze)*, 93.

rivayetini esas almışlardır.²⁴ *el-Muvatta'* ile aynı anlam ve şekle sahip olan *el-Müheyye'*,²⁵ İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin dokuz yüz yetmiş iki hadisinden oluşan *Muvatta'ü'l-İmâm Mâlik rivâyetü Muhammed* adlı kitabına yazılan bir şerhtir. Namaz vakitleri bölümüyle başlayıp, Tefsir bölümüyle biten bu eser yaklaşık dört yüz elli babdan oluşmaktadır. Müellif bu eseri, hicrî 1161-1166 yılları arasında²⁶ beş yıl gibi uzun bir süre içerisinde, altmış beş yaşında iken²⁷ bitirmiştir.²⁸

Bu eserin yazma nüshaları, Süleymaniye kütüphanesi Kılıç Alipaşa bölümü nr. 260, Çelebi Abdullahefendi bölümü nr. 66 ve Koca Rağıp Paşa kütüphanesi nr. 327'de kayıtlı olarak mevcuttur.²⁹ Ayrıca, Ahmed Ali tarafından da bu eser tahkik ve tahrîc edilerek, 2005 yılında Kahire'de dört cilt olarak baskıya sunulmuştur.

6. Tenvirü's-Sened fi İzâhi Rumûzi'l-Müsned

Bu eser ise Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *Müsned*'in şerhidir.³⁰ Kemâhî, bu eseri râvilere göre yeniden düzenleyerek şerh etmiştir.³¹ Kemâhî, bu eserini hicrî 1171 yılında tamamladığını ve yaşının yetmiş olduğunu kaydeder. O'nun bu eserinin, vefat ettiği yıl kaleme alıp bitirdiği en son eser olduğu anlaşılmaktadır.³²

7. Hâşiyetü 'alâ Tefsîri Süreti'n-Nebe' li'l-Beydâvi (Nûru'l-Ef'ide)

Bu eser, yapılan çalışmanın konusu olduğundan ve diğer bölümlerde de üzerinde detaylı bir şekilde durulacağından burada ayrıca tanıtılmasına gerek görülmemiştir.

24 M. Yaşar Kandemir, "el-Muvatta'", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 417.

25 Kostantîniyyî, İdâhü'l-meknûn zeylû Keşfi'z-Zünûn, 4: 610; Osman b. Yakub Kemâhî, el-Müheyye' fi Keşfi Esrâri'l-Muvatta' bi Rivâyeti Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî, thk. Ahmed Ali, 4 c. (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2005), 1: 29.

26 Kemâhî, el-Müheyye' fi Keşfi Esrâri'l-Muvatta' bi Rivâyeti Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî, 4: 377-378.

27 Kemâhî, el-Müheyye' fi keşfi'l-esrâri'l-Muvatta', 518b.

28 Kemâhî, el-Müheyye' fi keşfi'l-esrâri'l-Muvatta', 1b-2a, 5a, 514b; Zeidan, Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakub (ö. 1171/1757) ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta' Şerhi, 39, 105, 107.

29 Menekşe, Kemah Âlimleri (geçmişten günümüze), 93.

30 Bağdâdî, Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin, 1: 659; Kostantîniyyî, İdâhü'l-meknûn zeylû Keşfi'z-Zünûn, 3: 333.

31 İbrahim Hatipoğlu, "Müsned", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 102.

32 Zeidan, Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakup (ö. 1171/1757) ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta' Şerhi, 44.

1. Hâşiye Geleneği: Teknik, Teorik ve Kavramsal Alan

1.1. Hâşiye'nin Kavramsal Alanı

Hâşiye (حاشية) kelimesi “haşv” (حشو) mastarından türetilmiş bir isim olup,³³ çoğulu “hevâşî” (حواشي)dir.³⁴ Sözlükte: Devenin küçüğü,³⁵ yastık türü şeyleri pamuk ve benzeri şeyler ile doldurmak,³⁶ elbisenin parçası-kenarı,³⁷ gereğinden fazla söz söylemek³⁸ gibi manalara gelmektedir. Hâşiye, kendisi ile aynı kökten gelen “tahşiye” (تحشية): hâşiye yazmak, “muhaşşî” (محشئ): hâşiye yazan demek olup, hâmiş ve derkenar kelimeleriyle eş anlamlıdır.³⁹

Hâşiye kavramı, terim olarak çeşitli şekillerde tarif edilmiştir. Topuzoğlu'na göre hâşiye, “*sayfa boşluklarına ilave edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren not*”,⁴⁰ anlamına gelmektedir.

Demirci hâşiyeyi, “*bir yazının veya kitap sayfasının kenarına yazılan açıklama, hâmiş, derkenâr, dipnot veya mektubun altına düşülen not. Bir tefsirin anlaşılması zor olan kısımlarını açıklamak maksadıyla kaleme alınan eserlerin ortak adı*”,⁴¹ şeklinde tanımlamaktadır.

Çakan, hâşiyenin temelde şerh karakteri taşıdığını, fakat şerhe göre sınırlı boyutlara sahip olduğunu belirterek hâşiyeyi, “*bir metnin veya şerhin muğlak yerlerini izah etmek için ‘Kavlühü’ ifadesiyle başlayan açıklamalardan oluşan kitaptır*”,⁴² şeklinde tanımlamaktadır.

Maden ise hâşiyeyi, “*genel olarak bir yazının veya kitap sayfasının satır aralarına, altına ya da kenarına yazılan açıklama, değerlendirme veya eksikleri tamamlamaya yönelik bilgiler; özel olarak da bir eserin anlaşılması zor olan kısımlarını açıklamak*

33 İsmail b. Hammâd Cevherî, “Hşv”, es-Sıhâh: Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'arabiyye, thk. Ahmed Abdü'l-ğafûr Addâr, 6 c. (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyin, 1379/1959), 6: 2313.

34 Muhammed Murtezâ el-Hüseynî Zebidî, “Hşv”, Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs, thk. Mustafa Hicâzî, 40 c. (Kuveyt: Müessesetü'l-Kuveyt, 1422/2001), 37: 431.

35 Cevherî, “Hşv”, 6: 2313; Mecdü'd-dîn Muhammed b. Ya'kûb Firûzâbâdî, “Hşv”, el-Kâmûsu'l-muhid (Kahire: Dâru'l-hadis, 1429/2008), 367.

36 Cevherî, “Hşv”, 6: 2313; Ali b. Muhammed eş-Şerif Cürçânî, “Hşv”, Kitâbu't-ta'rîfât (Beyrut: Mek-tebetü Lübnan, 1985), 92; Firûzâbâdî, “Hşv”, 367; Zebidî, “Hşv”, 37: 431.

37 Cevherî, “Hşv”, 6: 2313.

38 Firûzâbâdî, “Hşv”, 367; Zebidî, “Hşv”, 37: 431.

39 Tevfik Topuzoğlu, “Hâşiye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 419; Muhammed Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler Müzakereler- Tartışmalı İlmî Toplantı (İstanbul, 21-22 Ekim 2011) (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012), 167-194, 169; Şükrü Maden, Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beydâvî Örneği (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013), 36.

40 Topuzoğlu, “Hâşiye”, 16: 419.

41 Muhsin Demirci, Tefsir Terimleri Sözlüğü, 2. Baskı (İstanbul: İfav, 2011), 83.

42 İsmail Lütfi Çakan, Hadis Edebiyatı, 16. Baskı (İstanbul: İfav, 2015), 208.

maksadıyla kaleme alınan kitaplar”,⁴³ şeklinde genel ve özel olarak iki aşamada tanımlamaktadır.

1.2. Te'lif Türü Olarak Hâşîye

Belirli bir metne açıklama yazma geleneğinin, İslâm düşüncesi doğmadan önce başka milletler arasında kutsal kitapların yorumuyla başladığı ifade edilebilir.⁴⁴ Çünkü Semâvî kitaplar ve kutsal metinler başta olmak üzere dinî, felsefî ve hikemî eserler, kanunlar ve şiirler gibi metinler her ortamda anlaşılacak ve sahiplenilmek için hâşîye/şerh şeklindeki çalışmaların konusu olmuştur. İlkçağda Mezopotamya, Mısır, Grek bölgelerinde oluşan ve tüm Ortaçağ boyunca hâkimiyetini sürdüren bu güçlü gelenek,⁴⁵ İslâm düşüncesinin doğuşuyla birlikte İslâm ilim ve kültür havzasında da güçlü bir edebiyat geleneği haline gelmiştir.⁴⁶

Hâşiyelerin yazım türü olarak, ta'lîka ve şerhe kıyasla daha sonraki zamanlarda ortaya çıktığı söylenebilir. Çünkü ta'lîka ve şerhlerin ilk örnekleri hicrî III. ve IV. asırda karşımıza çıkarken,⁴⁷ hâşiyelerin ilk örneklerinin hicrî VI. ve VII. asırda kayda geçtiği görülmektedir.⁴⁸ Aynı şekilde hadis şerhleri hicrî III. asırda,⁴⁹ fıkıh şerhleri ise hicrî III. yüzyılın sonu ve IV. asrın başlarında ortaya çıkarken, fıkıh alanındaki hâşiyelere hicrî VII. asırda rastlanılmaktadır.⁵⁰ Arap edebiyatında hâşîye türü çalışmalar Memlûkler ve Osmanlılar döneminde yaygınlaşmıştır.⁵¹ Kelâm ilminde hâşiyeler hicrî VIII. asırdan sonra telif edilmiş,⁵² Tefsir ilminde ise hâşiyelerin yaygınlık kazanması hicrî VIII. ve IX. yüzyıllarda gerçekleşmiştir.⁵³

43 Maden, Tefsirde Hâşîye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdi el-Beydâvi Örneği, 37.

44 Topuzoğlu, “Hâşîye”, 16: 420.

45 İsmail Kara, İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşîye Meselesine Dair Birkaç Not, 5. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 15.

46 Maden, Tefsirde Hâşîye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdi el-Beydâvi Örneği, 38.

47 Sedat Şensoy, “Ta'lîkât”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 508.

48 Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”, 176.

49 Mehmet Efendioğlu, “Şerh”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 559.

50 Eyüp Said Kaya, “Şerh”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 560.

51 Abdullah b. Uveykıl Selmî, “el-Mütûn ve'ş-şürûh ve'l-havâşi ve't-takrîrât fi't-te'llifi'n-nahvî”, Dübey (Dübâyi) el-Ahmediyye Dergisi 4 (1999): 245-273.

52 Mustafa Sinanoğlu, “Şerh”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 565.

53 Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”, 184; Maden, Tefsirde Hâşîye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdi el-Beydâvi Örneği, 38-39.

Buradan hareketle hâşiyelerin ilim dalları kurulduktan yaklaşık iki asır sonra teşekkül ettiği söylenebilir.

1.3. Hâşiyelerin Te'lif Sebepleri

Hâşiyelerin bir yazım tarzı olarak benimsenip yaygınlaşmasında etkili olan söz konusu bir takım etkenlerin olması muhtemeldir. Herhangi bir eser te'lif etmenin sebepleri ile bir esere hâşiyeye yazmanın sebepleri arasında bazı ortak noktalar mevcuttur. İbn Haldun (ö. 808/1406), bir eser te'lif etmenin yedi sebebi olduğunu belirtmiş söz konusu maddelerden, en önemlileri olmakla beraber, hâşiyeye ve şerhin te'lif sebebini ikinci ve üçüncü maddelerde zikretmiştir.⁵⁴

Buna göre hâşiyelerin te'lif sebeplerinden birisi, yazılan eserlerde anlaşılmayan yerlerin açıklanması yani muğlak ibarelerin açıklığa kavuşturulması, bir diğeri ise yanlış olan veya yanlış anlaşılması muhtemel olan yerlerin düzeltilmesidir.

1.4. Hâşiyeye Çeşitleri

Şerh ve hâşiyelerin muhtevaları takip edilen metnin etrafında şekillenmektedir. Ana metnin *manzum* veya *mensur* oluşu hâşiyenin işlevini de belirlemektedir. Ana metin *manzum* bir eser ise mısraların anlamı açıklanmakta, kelime ve gramer açıklamalarına ise daha az yer verilmektedir. *Nesir* tarzında yazılmış bir eserin hâşiyelerinde veya şerhlerinde dil ve kelime izahları, gramer açıklamaları daha fazla yer tutmaktadır.⁵⁵ Hâşiyeye yazılan metin *özel bir alana* dair ise okuyucunun metin ile ilgili bazı hususlarda yetersiz kalabileceği düşünülerek bazı özel isim ve terimler, yabancı kelimeler ve kapalı ifadelerle yönelik açıklamalar fazlaca kullanılmaktadır.⁵⁶

54 İkincisi: (Araştırmacı bir âlim) önceki âlimlerin sözlerine, teliflerine vakıf olur. Bunların anlaşılmasını muğlak olarak bulur. Bunları anlama hususunda Allah kendisine bir zihin açıklığı verir. Belki bu hususlar başkalarına da muğlak ve anlaşılmasız gelir diye diğeri için onları beyan etmeye heves eder. Tâ ki fayda buna müstahak olana vasil olsun. Akli ve nakli (ilimlere dair olan) kitapların (şerhlerle ve tefsirlerle) beyanı için tutulan yol budur ve bu (eser vermede) şerefli bir sahadır. Üçüncüsü: Sonradan gelen bir âlim, ifadesi itibariyle her tarafa nam salan ve fazileti cihetinden ünlü olan evvelki âlimlerden birinin sözleri arasında bir hataya ve galata rastlar. Hiçbir şüpheye yer vermeyen apaçık bir burhana dayanarak bunun hata olduğunu kesinlikle tevsik ve ispat eder. Sonra bu hususu kendinden sonrakilere de ulaştırmak arzusunda bulunur (Bu maksatla istidrak, tenkit ve tashih gayesiyle eser yazar). Çünkü önceki te'lifin çağlar boyu her tarafa yayılmış olmasından müellifin şöhreti ve halkın onun bilgilerine güvenmeleri sebebiyle sözü edilen galatın ve hatanın silinmesi ve sökülüp atılması mümkün olmaz. Bu yüzden sonraki mel-lif, bu hataları sonradan gelen araştırmacılar onlarla ilgili izahata vakıf olsunlar diye kitaba tevdi eder. İbn Haldun, Mukaddime, 2 c. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 2: 1278.

55 Nihat Uzun, İslâm Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri -Şihâbüddin el-Hafâcî'nin el-Bey-dâvî'ye Eleştirileri- (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 13.

56 Maden, Tefsirde Hâşiyeye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde 'alâ Tefsiri'l-Kâdi el-Beydâvî Örneği, 42.

Şerh/hâşiye, üslûp açısından üç çeşittir:

1) Metnin başında “kâle” (قال) şerhin başında ise “ekûlü” (أقول) ifadesinin yer aldığı şerh: Bazı nüshalarda metnin tamamı yazılmakta, bazılarında da metin ve şerh birbirinden ayrılmaksızın birlikte yazıldığı için ayrıca metin yazılmamaktadır.

2) “Kavlühû” (قوله) ifadesiyle şerh: Metnin sadece şerhe konu olan bölümünün verildiği ve tamamının ise hamîşte, sayfa başında veya satır aralarında yazıldığı şerh türüdür.

3) Metin ve şerhin mezc edilerek birarada verildiği şerh: Bu tür şerhlerde metin ve şerh “mim” (م), “şin” (ش) harfleriyle veya metin üzerine çekilen çizgiyle ayırt edilmektedir.⁵⁷

1.5. Tefsirde Hâşiyecilik

İlk tefsir hâşiyelerinin görülmeye başlandığı dönem, hicrî VI. yüzyılın ortalarıdır.⁵⁸ Kur'ân-ı Kerim tefsirleri, Kur'ân ilimlerini ele alan çalışmalar, Kur'ân tarihleri ve kıraat tarihine dair eserler, tefsir ilminin te'lif türleri arasında bulunmaktadır. Hacim olarak büyük olan tefsirler üzerinde yapılacak şerhler, hacmi daha da arttıracığı endişesiyle, bu tür tefsirler üzerine şerh çalışmaları yok denecek kadar azdır. Bu nedenle tefsirler üzerinde daha çok muhtasar, hâşiye ve ta'lik çalışmaları tercih edilmiştir.⁵⁹

Maden, üzerine ilk defa hâşiye yazılmış olan tefsirin, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'ân*⁶⁰ adlı eseri olduğunu zikrederken, Abay ise, Fazl b. Hasan et-Tabersi'nin (v. 550/) *el-Kâfiş-Şâf mine'l-Keşşâf*⁶¹ isimli eseri olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Abay, Cemâleddîn Muhammed b. Muhammed el-Aksarâyî'nin (ö. 791/1388) h. 738/1381 yılında Çandarlı Kara Halil'e ithâfen yazdığı *Keşşâf Hâşiyesi*'nin Osmanlı'da yazılan ilk hâşiye⁶² olduğunu dile getirmektedir.

VII/XIII. asırda yazılan tefsir hâşiyelerin sayısı beş civarında iken, VIII/XIV. y.y'da bu sayı yirmi beşi geçmiş, IX/XV. asırda elli sekize yükselerek, tefsir hâşiyelerinin iyice yaygınlık kazandığı dönem olmuştur. X/XVI. asırda da bu sayı yüz yirmi ikiye çıkararak artan bir seyir izlemiştir. XI/XVII. asırda nisbeten durağan bir seyir izleyen hâşiye te'lifi yüz yedide kalmasına rağmen, hâşiyecilik tefsir alanında

57 Mustafa b. Abdillâh Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2 c. (Bağdat: Meketebetü'l-Müsennâ, 1941), 1: 38; Ayrıca bk. Habeşi, *Câmiu's-şürûh ve'l-havâşi*, 1: 9-10.

58 Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”, 176.

59 Abdülhamit Bırışık, “Şerh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 558.

60 Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde 'alâ Tefsiri'l-Kâdi el-Beydâvi Örneği*, 50.

61 Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”, 183.

62 Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”, 184.

hem nicelik hem de nitelik itibariyle doruğa ulaşmış, bu dönemde Kâdî Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* isimli tefsiri üzerine çok geniş bir hâşiyeler literatürü oluşturulmuştur. XII/XVIII. asırda doksan altıya, XIII/XIX. asırda ise kırk dörde düşerek, tefsir hâşiyelerinin sayısında bir azalma olduğu görülmektedir. Bu sayı, XIV/XX. asırda daha bariz bir şekilde on dörde düşmesine rağmen bu dönemde de tefsir hâşiyeleri kaleme alınmaya devam etmiştir.⁶³

Tefsir hâşiyelerinin, kapsam açısından tam hâşiyeler, eksik hâşiyeler, sûre hâşiyeleri, âyet hâşiyeleri ve dibâce/mukaddime/hutbe hâşiyeleri şeklinde beş grupta yazıldıkları görülmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'in baştan sona kadar tefsir edildiği eserlerin bütününe içine alacak şekilde yazılmış olan hâşiyeler **tam hâşiyeler** olarak kabul edilmektedir. Şeyhzâde Muhyiddin el-Kocevî, Şehâbeddin el-Hafâcî ve Konevî İsmâil Efendi'nin Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* isimli tefsirine yazdıkları hâşiyeler bu kısma girmektedir.

Bazı müelliflerin aşırı derecede yaşlanması, ömürlerinin vefa etmemesi, hâşiyeler müellifinin bilerek eserini tamamlamaması, hâşiyelerin bir bölümünün kütüphanelerde kaybolması veya müstensihler tarafından eserin bütününe istinsah edilmemesi gibi nedenlerden dolayı bitirelemeyen hâşiyeler de **eksik hâşiyeler** olarak adlandırılmaktadır. Molla Hüsrev'in (v. 885/1480) *Envâru't-Tenzîl*'e Bakara sûresinin 142. âyetine kadar yazmış olduğu hâşiyeler tam olmayıp eksik hâşiyeler olarak sayılmaktadır.⁶⁴

Kur'ân'daki belirli sûreler üzerine yapılan hâşiyeler çalışmalarına, **sûre hâşiyeleri** denmektedir. Tefsir hâşiyelerinin önemli bir yekûnu sûre hâşiyelerinden oluşmaktadır. Sûre hâşiyelerinin çoğu Amme cüz'ü üzerine kaleme alınmıştır. Ayrıca En'âm, Fâtiha, İhlas, Bakara-Âl-i 'İmrân (Zehrâveyn), Yâsîn ve Mülk sûrelerine hâşiyeler yazılmıştır. Sayıları az olmakla beraber A'raf, Hûd, İsrâ, Kehf, Tâhâ, Fetih, Bürûc, Kadr ve Felak sûreleri için de hâşiyeler türü çalışmalar yapılmıştır.⁶⁵

Sadece bir âyet veya âyetin bir kısmı ile ilgili yazılan hâşiyeler türüne de **âyet hâşiyeleri** denmektedir. Tefsir hâşiyelerinden âyet hâşiyesi şeklinde te'lif edilen eser türü yok denecek kadar azdır. Genellikle bu tür eserler, ilme katkı sağlama veya müderrislikte tayin/terfi amacıyla yazılan risâle türü çalışmalardır. Âtûfî'nin, talebelerinden gelen yoğun istek üzerine Beydâvî'nin (Mülk, 67/11) {فسحقا لأصحاب السعير} âyetinden yola çıkarak kaleme almış olduğu eser, bu türün örneklerindedir.⁶⁶

63 Maden, Tefsirde Hâşiyeler Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beydâvî Örneği, 63-64; Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", 184.

64 Maden, Tefsirde Hâşiyeler Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beydâvî Örneği, 79-80.

65 Maden, Tefsirde Hâşiyeler Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beydâvî Örneği, 81-83.

66 Maden, Tefsirde Hâşiyeler Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beydâvî Örneği, 84.

Tefsirlerin sadece mukaddimelerine yazılan hâşîye türü eserlere de **dîbâce/hutbe hâşiyeleri** denmektedir. İbn Kâvân Bedrüddin Hasan el-Geylânî'nin (v. 889/1485) *Hâşîye 'alâ Hutbeti Tefsîri'l-Beydâvî*, adlı eseri dîbâce bölümüne yazılmış hâşîye türü bir eserdir.⁶⁷

1.6. Beydâvî'ye Yazılan Hâşiyeler

Osmanlı medreselerinde, Arapça (sarf, nahiv, belâgat, vs.), Tefsir, Hadis, Fıkıh (İslâm Hukuku), Kelâm ve Mantık gibi dersler okutulmaktaydı.⁶⁸ Osmanlı medrese programlarında tefsir ilminin en üst ve nihai noktada yer almasından dolayı, Tefsir ilmine, alet ilimlerinin ve diğer dinî ilimlerin tedrisinden sonra geçilirdi.⁶⁹

Osmanlı medreselerinde, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil, el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzil ve Celâleyn Tefsiri* gibi te'lifler, tefsir alanında en çok okunan eserler olmuştur. Râgıb'ın *Müfredât* ve Zemahşerî'nin *Keşşâf* adlı tefsirlerinden faydalanılarak hazırlanan *Envâru't-Tenzil* isimli eserin medreselerde meşhur olmasının sebebi, sade oluşundan kaynaklanırken, *Keşşâf*'in tercih edilmiş sebebi ise gereksiz söz ve uzatmalardan uzak olması, hikâye ve İsrailiyata yer vermemesi, edebî sanatları incelik kullanmasından dolayıdır.

Şerh ve hâşîye geleneğini icat ve ihdas eden, Osmanlı uleması değildir. Bilakis bu gelenek Osmanlılara tekaddüm eden zamanlarda zuhur etmiş ve dolayısıyla Osmanlı uleması tarafından da benimsenmiştir.⁷⁰ Osmanlı döneminde te'lif edilen tefsir çalışmaları içerisinde hâşîyecilik yaygındır. Bu dönemde yazılan müstakil tam tefsirler ile sûre ve âyet tefsirlerine Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı ve özellikle de Kâdî Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzil*'i üzerine yazılan hâşiyeler daha büyük bir yekûn tutmaktadır. Tefsir sahasında *Envâru't-Tenzil* üzerine yapılan iki yüz elli civarındaki şerh, hâşîye ve ta'lik türü çalışmaların sadece altmış kadarı Osmanlı

67 Maden, Tefsirde Hâşîye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beydâvî Örneği, 85. Ayrıca *Envâru't-Tenzil* üzerine yazılı olan tüm hâşiyeler için bk. Habeşi, *Câmiu's-şürûh ve'l-havâşi*, 1: 310-343; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası", 257-299.

68 Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008): 25-46, 33.

69 Şükrü Maden, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşîyeciliğin Önemi -Şeyhulislam Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Hâşîye-i Sûre-i Mülk 'ale'l-Kâdî el-Beydâvî İsimli Hâşiyesi Örneğinde Bir Değerlendirme-", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, ed. Bilal Gökçür, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökçür (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013), 57-89, 57; Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 40.

70 Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, 86.

alimlerine aittir.⁷¹ Osmanlı medreselerinde tefsir derslerinde bu eserler hâşiyeleri ile birlikte okutulmuştur.⁷²

Osmanlı tefsirciliği denilince akla ilk gelen Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı eseridir.

Envâru't-Tenzîl adlı eser, dirâyet tefsirleri içerisinde orta hacimde olan, rivâyet ve dirâyet metotlarının bir arada kullanıldığı tefsir metinlerinden birisidir. Beydâvî, Arap dili kurallarına uygun olarak âyetleri kısa ve özlü bir biçimde tefsir etmiş, açıklamalarında sarf, nahiv, lügat, mantık, belâgat, kıraât, tarih ve kelâm gibi ilimleri ustaca kullanmıştır.⁷³ Bedreddîn Münşî (ö. 1001/1593), Beydâvî'nin ilimdeki vukûfiyetini şu beyitlerle dile getirmiştir:

أولوا الأبواب لم يأتوا بكشف قناع ما يتلى
ولكن كان للقاضى يد بيضاء لا تبلى

“Akıl sahipleri okunan Kur’ân’ın örtüsünü açabilecek bir şey getiremedi. Ancak Beydâvî’nin sönmeyecek bir yed-i beyzâsı (parlayan eli) vardır.”⁷⁴

Beydâvî'nin en çok istifa ettiği kaynaklar arasında Zemahşeri'nin *Keşşâfı*, Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gaybı* ve Râğıb el-İsfehânî'nin *Müfredâtı* bulunmaktadır. Beydâvî, *el-Müfredât* ile kelimelerin iştikakından; *Mefâtihu'l-Gayb* ile fıkıh, kelâm, mantık, felsefe ve tabiat ilimlerinden; *el-Keşşâf* ile de Kur’ân’ın i’câz vecihlerinden, lugat ve belâgat kaidelerinden, lafız ve terkiplerin tahlilinden, sûrelerin faziletlerine dair rivâyetlerden istifâde etmiştir. *Envâru't-Tenzîl*, bazı âlimler tarafından Beydâvî'nin *Keşşâfı*’tan fazlasıyla yararlanmasından dolayı, *Keşşâfı*’nın bir özeti olarak kabul edilmiştir.⁷⁵

Envâru't-Tenzîl üzerine şerh, hâşiyeler ve ta’lik tarzında gerçekleştirilen çalışmaların sayısı iki yüz elliden fazladır. İbn Temcîd (ö. 890/1485), Sa’dî Çelebi (ö. 945/1538),

71 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 8. Baskı (Ankara: Fecr, 2017), 647; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, 86.

72 Maden, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğın Önemi -Şeyhulislam Sa’dî Çelebi’nin (ö. 945/1539) Hâşiyeler-i Süre-i Mülk ‘ale’l-Kâdi el-Beydâvî İsimli Hâşiyesi Örneğinde Bir Değerlendirme-”, 60; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, 41.

73 Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsir ve’l-müfessirün*, 3 c. (Kahire: Mektebetü Vehbe, t.y.), 1: 211; Katip Çelebi, *Keşfü’z-zünün*, 1: 186; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 647; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, 14. Baskı (İstanbul: İfav, 2012), 165-166; İsmail Cerrahoğlu, “Envâru’t-Tenzil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 260.

74 Zehebî, *et-Tefsir ve’l-müfessirün*, 1: 215; Katip Çelebi, *Keşfü’z-zünün*, 1: 186; Muhammed Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Divan* 1 (1991): 249-303, 252.

75 Zehebî, *et-Tefsir ve’l-müfessirün*, 1: 211-212; Katip Çelebi, *Keşfü’z-zünün*, 1: 186; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 648; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 166; Cerrahoğlu, “Envâru’t-Tenzil”, 11: 260.

Şeyhzâde (ö. 950/1543), Abdülhakîm es-Siyalkûtî (ö. 1067/1485) ve Şehâbeddin el-Hafâcî (ö. 1069/1659) tarafından yapılan hâşiyeler, Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413), Şeyh Kasım b. Kutluboğa (ö. 879/1474), Muslihuddin Muhammed Kârî (ö. 977/1569), Muhammed b. İbrahim el-Halebî (ö. 971/1563) ve Sadruddin Şîrvânî (ö. 1020/1611) tarafından te'lif edilen ta'likler, *Envârü't-Tenzîl* üzerindeki çalışmaların en meşhurları arasında yer almaktadır.⁷⁶

Ayrıca Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman (ö. 874/1469) bu eseri ihtisâr etmiş, Muhammed Abdürraûf el-Münâvî (ö. 1031/1622) *el-Fethu's-Semavî fî Tahrîci Ehâdisi'l-Beydâvî* ve Himmetzâde Muhammed b. Hasan ed-Dımaşkî de (ö. 1175/1761) *Tuhfetü'r-Râvî fî Tahrîci Ehâdisi'l-Beydâvî* adlı eserlerinde *Envârü't-Tenzîl*'de bulunan hadislerin tahrîcini yapmıştır.⁷⁷

1.7. Nûru'l-Ef'ide'nin Hâşiyeye Türü ve Özellikleri

Esas metnin sistematîğini takip etmek zorunda oldukları için hâşiyeye türündeki eser sahibi müelliflerin, kendilerine ait bir sistematikleri bulunmamaktadır. Ayrıca “kavluhû” ifadesiyle metne işaret etmekle yetinip, kaynak veya esas metnin tamamını çoğunlukla kullanmamaktadırlar.

Hâşiyeler anlam bakımından birbiriyle bağlanmış *üst*, *orta* ve *alt metin* olmak üzere üç farklı metinden meydana gelmektedir. Tefsir metinleri açısından bakıldığında âyet-i kerîmeler üst, bunları izah eden tefsir metinleri orta ve tefsir metinlerini açıklayan hâşiyelerde alt metin olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide* adlı hâşiyesinde sûrelerin tefsirini, kendisine ait bir sistematikde değil, Beydâvî'nin esas metninin sistematîği ile yapmaktadır. Müellifin önce Beydâvî'nin sözlerini nakletmesi, sonra kendi görüşlerine yer vermesi hasebiyle hâşiyesinde memzûc/karışık şerh denilen “metin içi” hâşiyeye tarzını, yine Beydâvî'ye ait metnin tamamını zikretmiş olmasıyla da hâşiyeye yönteminden çok şerh yöntemi sayılabilecek memzûc yöntemini kullanmış olduğunu göstermektedir. Üst metin olan Kur'ân âyetlerini açıklayan orta metnin tamamının verilip daha sonra orta metnin de alt metinlerle açıklanması yani kendi görüşleri ile verilmesi, hâşiyeyi yekpare bir metin örgüsüne bürümektedir. Yine iki metni tamamlayıcı şekilde birbirine eklemekte ve tam bir tefsir metni görünümü vermektedir. Ayrıca Kemâhî'nin, eserinde zaman zaman Beydâvî'nin orta metinlerini açıklamakla

76 Bk. Habeşî, *Câmiu'ş-şürûh ve'l-havâşî*, 1: 310-343; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1: 215; Kati'p Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1: 186-189; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 648-649; Cerrahoğlu, “*Envârü't-Tenzîl*”, 11: 261; Maden, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi -Şeyhulislam Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Hâşiyeye-i Süre-i Mülk 'ale'l-Kâdi el-Beydâvî İsimli Hâşiyesi Örneğinde Bir Değerlendirme-”, 60-61.

77 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 649; Cerrahoğlu, “*Envârü't-Tenzîl*”, 11: 261.

kalmayıp üst metin olan âyetlerin manaları hakkında da açıklamalarda bulunması kendi eseri olan *Nûru'l-Ef'ide*'sini hâşiye türü eserden yarı tefsir eseri düzeyine taşıdığını göstermektedir.⁷⁸ Bütünüyle düşünüldüğünde bu esere “*şerh görünümlü hâşiye*” denilmesi daha yerinde olacaktır.

Hâşiye türü eserlerde orta metin ile alt metinleri birbirinden ayırmak için esas metin denilen orta metinlerin başında kullanılan “kavluhû” lafzı veya üzerine çekilen çizgi, hâşiye türü eserlerin özelliklerinden birisidir. Kemâhî, çoğunlukla Beydâvî'nin metinlerinin başına “kavluhû”, metinlerinin üzerine ise devamlı bir şekilde çizgi çekmek suretiyle bu ayrımı sağlamış olmaktadır. Bu şekilde yapmasının nedenini ise şöyle ifade etmektedir: “...Eseri mutâlaa eden kişinin *Esrârü't-Tenzîl'e* kısa zamanda ulaşması hususunda kolaylık olması için âyet-i kerîmeleri kırmızı mürekkebe ile, *Kâdî'nun* tüm ibârelerini(n)/metinlerini(n) de (üstüne) siyah çizgi çekerek yazdım.”⁷⁹

2. Kemâhî'nin Tefsir İlmindeki Yeri / Tefsirciliği

Tefsirler, genel olarak rivâyet ve dirâyet tefsirleri şeklinde iki kısma ayrılmaktadır.

Rivâyet Tefsiri (me'sûr/naklî): Bazı âyetlerin, Kur'ân'daki başka âyetlerle, Hz. Peygamberin, sahâbenin, tâbî'ûnun sözleriyle açıklanmasıdır.⁸⁰ Rivâyet tefsirinde, gerek Hz. Peygambere gerekse sahâbî ve tabî'ûna isnad edilen rivâyetler bulunduğundan, rivâyet tefsirinin zayıf noktaları ortaya çıkmaktadır. Bu zayıf noktalar, uydurma haberlerin çokluğu, İsrâiliyatın girişi ve isnadların hazfi şeklinde üç grupta kendini göstermektedir. Rivâyet tefsirlerinde âyetlerin manaları, kıraât vecihleri, muhkem ve müteşâbihler, nüzül sebepleri, nâsîh-mensûh ve Arap şiiri gibi konular ele alınıp incelenmektedir.⁸¹

Dirâyet Tefsiri (re'y/ma'kûl): Rivâyetlerle yetinmeyip, dil, edebiyat, din, mezhep ve çeşitli bilgilere dayanılarak yapılan tefsirlerdir.⁸²

2.1. Rivâyet Tefsiri Açısından

Âyetin Âyetle Tefsiri

Kemâhî, Nebe' sûresindeki {يَتَسَاءَلُونَ} ifadesini, “Mekkeli müşriklerden bir kısmının öldükten sonra dirilmeyi inkar ettiklerini, bir kısmının ise şüphe

78 Abay, “Kemâhî'nin Tefsir İlmine Katkıları”, 784-785.

79 Kemâhî, *Nûru'l-ef'ide*, 2a.

80 Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002), 48; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 524; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 9. Baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 1993), 228.

81 Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 48-50; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 601; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 229; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 125-128.

82 Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 50; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 230; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 152.

içerisinde olduklarını” En’âm sûresinin 6. ve Fussilet sûresinin 41. âyetleriyle tefsir etmiştir.⁸³ Aynı şekilde, Nâs sûresinde geçen “*Hannâs*” (حناس) kelimesinin bir manasının da “rücu etmek”, “geri kalmak”, “gizlenmek” manasına geldiğini, Tekvîr sûresinin 81. âyetini örnek göstererek âyeti âyetle tefsir etmiştir.⁸⁴

Âyetin Hadisle Tefsiri

Müellif, Tekâsür sûresindeki {ثُمَّ لَتُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ} “âhirette bütün nimetlerin hesabının sorulacağıınının” ifade edildiği ayetteki (et-Tekâsür 102/8) “nimet”ten kastın “*sıhhat ve boş vakit*” olduğunu “*iki nimet vardır ki insanlardan çoğu bunlardan habersizdirler: sıhhat ve boş vakit*” hadisiyle tefsir etmiştir.⁸⁵ Fakat bu Âyet için Allah’ın, insanı bütün nimetlerden hesaba çekeceği şeklinde bir tefsir yapılması daha doğru olur.⁸⁶

Âyetin Sahâbe, Tâbi’ün ve Etbâ’u’t- Tâbi’in Kavliyle Tefsiri

Kemâhî, Fecr sûresinde geçen {وَالْفَجْرِ} âyetini (el-Fecr 89/1), İbn Abbâs’ın, “fecr, her gün bilinen sabahtır” sözüyle tefsir etmiştir.⁸⁷

Kemâhî, Ğâşiye sûresindeki {فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ}ifadesinde (el-Ğâşiye 88/10) geçen “yüksek” (عالية) kelimesini, Atâ b. Ebî Rebâh’ın “derece, gökyüzü ve yeryüzü arasındaki yükseklik gibidir” sözüyle tefsir etmiştir.⁸⁸

İsrâiliyyât

Kemâhî, âyetlerin tefsirini yaparken isrâiliyyât türü rivâyetleri kullanmaktan çekinmemiştir. Örneğin Kemâhî, Şems sûresinde geçen {نَاقَةَ اللَّهِ وَسُقْيَاهَا} ifadesi (eş-

83 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 5a.

84 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 347b;

diğer örnekler için bk. 7a, 8b, 9b-10a, 13a, 15a, 18b, 27a, 29a, 33a, 38b, 39a, 39b, 41a, 47a, 69a, 73a, 78b, 80a, 81a, 81b, 92a, 92b, 93b, 97a, 98b, 104b, 109a, 115b, 117a, 117b, 120b, 122a, 122b, 123a, 123b, 125a, 130a, 140a, 167b, 170b, 181a, 183b, 188a, 198a, 201b, 211b, 225a, 233a, 242a, 250b, 271a, 276a, 276b-277a, 278a, 290b, 292b, 293a, 294b, 296a, 296b, 298a, 299b, 302a, 314a, 315a, 327a, 340a.

85 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 299a-299b;

diğer örnekler için bk. 13a, 14b-15a, 16a, 26a, 32a-32b, 35b, 39a, 73a, 75a, 93a, 96b, 97b-98a, 100b-101a, 104b, 109b, 129, 163b, 167a, 183a, 196a, 248a, 250a, 254b, 257b, 265b-266a, 268a, 285a, 294b-295a, 295b, 300b, 301a, 341b.

86 İbn Cerîr Taberî, Câmi'u'l-beyân 'an te'v'ili âyi'l-Kurân, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin, 26 c. (Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001), 24: 602.

87 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 181a;

diğer örnekler için bk. 18a, 35a, 75b, 77a, 78a, 83a, 104b, 113a, 116b, 119b, 120b, 158b, 190a, 203a-203b, 248a, 267b-268a, 288a, 293a-293b, 299b, 309b.

88 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 174a; diğer örnekler için bk. 35b, 68b-69a, 73b, 92b, 115a, 115-116a, 119a, 123a, 124b, 159a, 181b, 195b, 201a, 207a-207b, 273b, 296a, 341b.

Şems 91/13) ile alakalı olarak, Mukâtil b. Süleyman'ın “cennette hayvanlardan on tane vardır. Salih'in devesi, İbrahim'in koçu, İsmail'in keçisi, Musa'nın sığırtı, Yunus'un balığı, Üzeyr'in eşeği, Süleyman'ın karıncası, Belkis'in hüdhüdü, Peygamberimizin devesi ve -Allah bu köpeği koç şekline sokacaktır- Ashâb-ı kehf'in köpeği,⁸⁹ rivâyetini ilmî açıdan temellendirmeden kullanmıştır.⁹⁰

Kıraat olgusu

Kemâhî, hâşiyesinde kıraât ile ilgili olarak, âyetlerdeki kelime okunuşlarına, sahih ve şaz kıraâtlara, kıraât imamlarına ve okunuş farklılıklarından meydana gelen anlam değişiklikleri gibi çeşitli durumlara dikkat çekmiştir. Örneğin Nebe' sûresindeki {جَزَاءٍ وَوَقَاتٍ} âyetinde (en-Nebe' 78/26) geçen “vifâken” (وَفَاتًا) kelimesinin “viffâken” (وَفَاتًا) şeklinde şeddelli okunduğunu ve bu okunuşun şaz kıraât olduğunu ifade etmiştir.⁹¹

Arap Şiiri

Cahiliye Arap şiiri, tefsir ilmi için önemli bir kaynaktır. Şiirler, âyetlerde geçen kelimelerin iştikâkları ve anlamlarının tespitinde istişhâd için kullanılır. Örneğin Kemâhî, Nebe' sûresindeki {وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا} âyetinde (en-Nebe' 78/28) geçen “kizzâben” kelimesinin, şeddesiz “kizâben” (كِذَابًا) şeklinde okunabileceği konusunda Aşâ'nın şiirinden istişhadda bulunmuştur. Şiirin sonundaki vezin şekline dikkat çekerek fazla bilgi elde etmek isteyenlerin “Arûz” ilmine müracaat etmelerini söylemiştir.⁹²

2.2. Dirâyet Tefsiri Açısından

Arap Dili ve Belâğâtı

Dirâyet tefsirinde kullanılan yöntemlerden birisi de dil tahlilleri yapmaktır. Lugât, iştikâk, sarf ve nahiv gibi dile ait konularda geniş tahliller yapmak,

89 İsmail Hakkı, Tefsiru rûhi'l-beyân, 10 c. (Beyrut: Dâru İhyâr't-Turâsi'l-Arabî, t.y.), 5: 174.

90 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 222b; diğer örnekler için bk. 29a-29b, 48b, 134b, 158a, 188b-189a, 271b-272a, 283a.

91 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 22a; diğer örnekler için bk. 4b-5a, 6a, 7a, 12a-12b, 13a, 16b, 19a, 22b, 23a, 24b, 27b, 29a, 29b-30a, 43b-44a, 46b, 47a, 54b, 59a, 60b, 61a, 63b, 81b, 89b-90a, 96a, 110b, 115a, 116a, 117b, 119a, 123b, 126b, 143b, 144a, 146b-147a, 156a, 158a, 169a, 172a, 174a, 178a, 183b, 184a-184b, 188a, 193a, 194a, 194b, 198b, 199b, 208b, 209a, 210b-211a, 224b, 241a, 249b, 266b, 274a, 280a, 283a-283b, 286a, 291a, 291b, 292a, 291b-29a, 298b, 304a, 304b, 305a, 306a, 308b, 309a, 311b, 312a-312b, 313b, 315a, 316b-317a, 323a, 328a, 328b, 330b, 331b, 335a, 337b, 344b.

92 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 23a; diğer örnekler için bk. 13b, 23b, 77b, 116b, 119b, 125b, 131a, 132a, 136a-136b, 137a, 141a, 157b, 157b-158a, 177a, 185b, 206a, 235a, 239a, 248b, 252b, 289b, 304a, 306b-307a, 311b, 314a, 328a, 329b, 330a, 343a, 343b.

Kemâhî'nin başvurduğu konuların başında gelmektedir. Örneğin Kemâhî, Âdiyât sûresinde geçen “hussile” (حَصْل) kelimesinin tahlilini yaparak, kök anlamları üzerinde durmuş ve “tahsîl” (تَحْصِيل) kelimesinin aslının; kabuktan özün, maden taşından altının, samandan buğdayın, süttten yağın çıkartılması gibi, örtülü olan şeyin ortaya çıkartılması olduğunu ifade etmiştir.⁹³

İştikak bir kelimenin kök bilgisini bulmaktır. Örneğin Kemâhî, Abese sûresindeki {ثُمَّ إِذَا سَاءَ أَشْرُهُ} âyetinde (Abese 80/22) geçen “enşere” (أَنْشَرَ) kelimesinin kök sülâsisinin “neşere” (نَشَرَ) olduğunu ve her iki kelimenin de “ihya” (إِحْيَا) anlamına geldiğini izah etmiştir.⁹⁴

Kemâhî, bazen metin içerisinde geçen kelimeleri sarf yönünden de incelemiştir. Örneğin Nebe' sûresinde geçen “amme” (عَم) kelimesinin aslının “an mâ” (عَنْ مَا) olduğunu, istifhâm edatının başına harf-i cer geldiğinde istifhâm edatında bulunan “elif”in düştüğünü açıklamıştır. Daha sonra “anme” (عَنْم) olan kelime “nun” ve “mim” harflerinin mahreçlerinin mutekârib olmasından dolayı “nun” harfinin “mim”e dönüştürüldüğünü ve iki aynı cins harf “mim”lerin yan yana gelmesinden dolayı kelimenin idğam edildiğini ve kelimenin son şeklinin “amme” (عَم) olduğunu belirtmiştir.⁹⁵

Yine Kemâhî, metin içerisinde bazı cümlelerin i'râblarını yaparak, cümlenin öğelerini tespit etmiş ve tahlil etmeye çalışmıştır. Örneğin Kemâhî, Nebe' sûresindeki {ذَلِكَ الْيَوْمِ الْحَقِّ} âyetinin (en-Nebe' 78/39) i'râbı hakkında bir takım i'râb şekillerinin olduğunu ifade ederek, “zâlîke'l-yevmü'l-hak” ifadesini farklı şekillerde öğelerine ayırarak tahlil etmiştir.⁹⁶

93 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 291a; diğer örnekler için bk. 4a, 6b, 10a, 10b, 11a, 11b, 13a, 13b, 15b, 17b, 21b, 22a, 26b, 36b, 52a-52b, 64b, 65a, 70b, 72b-73a, 75b, 79a, 85a, 89a, 89b, 95b-96a, 100a, 102b, 108b, 109b, 113a, 114a, 114b, 119b, 120a, 122a, 124a, 125b, 126b, 135b, 136a, 142b, 144a, 148a, 158b, 171a, 183a, 189b, 192a, 194a, 203a-203b, 204b, 206a, 206b, 208b-209a, 211a-211b, 220b, 221b, 223a, 225a, 226a, 227b, 230b, 231b, 234a, 235a, 241a, 241b-242a, 244b, 245a, 250a, 251a, 251b, 252a, 256a, 266a, 277a, 278b, 283b, 288a, 288b, 291a-291b, 292a, 292b, 293a, 293b-294a, 303a, 307a, 309a.

94 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 70a-70b; diğer örnekler için bk. 7a, 7b, 8a, 18a, 19b, 27a, 28b, 29a, 33a, 38b, 39a, 39b, 45a, 46b, 64a-64b, 66b, 67a, 67b, 72b, 74a, 78a, 84b, 92b, 105b, 111b-112a, 120b, 121a, 124b, 125a, 129b, 138a-138b, 144b, 145a, 145b, 147b, 148a, 150b, 152b, 153a, 166b, 167b, 170b, 172a, 172b, 173a, 175a, 175b, 180-180b, 190b, 193b, 194a, 194b-195a, 200b, 203b, 219a, 225b-226a, 227a, 242a, 251a-251b, 256a, 261b, 263a, 267b, 276a, 278b, 283b, 286a, 290a, 294a, 294b, 309b-310a, 311b-312a, 317a, 322a, 338b, 341a, 347b.

95 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 1a; diğer örnekler için bk. 2b, 9a, 12b, 13b, 14a, 18a, 18b, 22a, 24b, 36a, 64b, 124b, 125b, 173b, 180a, 208b-209a, 210b, 220b-221a, 229a, 230a, 274b, 288b, 294b.

96 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 33a; diğer örnekler için bk. 3a, 4b, 5a, 5b, 6a, 6b, 10a, 11b, 12a, 13a, 13b, 14a, 14b, 16b, 17a, 17b, 19a, 20a, 21a, 21b, 22b, 23a, 26b, 28a, 32a, 34a, 35a, 36a, 37a, 37b, 41a, 41b, 42a, 42b-43a, 44a, 44b, 45b-46a, 46b, 47a, 48a, 48b, 50a, 50b-51a, 54a, 55a-55b, 56a, 57b, 58a, 58b, 60b, 62b, 63a, 64b, 66a, 68a, 68b, 69b, 71a, 71b, 74a, 77a, 81a, 83b, 88b, 89b, 91a-91b, 92b, 93a, 93b, 94b, 96b, 99a, 99b, 100a, 101b, 102a, 102b, 102b-103a, 104a, 104b, 107a, 109a, 111a, 111b,

Müellif, bazen harf-i cerlerin âyette veya metinde ifade ettiği anlamlar üzerinde durmuş ve başka harf-i cer ile kullanılması durumunda mana üzerinde meydana gelen değişikliklere dikkat çekmiştir. Örneğin Fecr sûresindeki {وَجِيءَ} وَجِيءَ } أَيَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ } âyetinde (el-Fecr 89/23) “bi cehenneme” ifadesindeki “bi” (ب) harf-i cerrinin “fi” (فى) (içinde) anlamına geldiğini, fiili müteaddi yaptığını ve lazım fiilinin müteaddiye çevrilmesinden dolayı “cîe (جىء) fiilinin de meçhul olarak kullanıldığını izah etmiştir.⁹⁷

Müellif, yer yer balâgat konularına da değinmiştir. Sözlükte varmak, ulaşmak anlamlarına gelen belâgat kavramı, ıstılâhta; hem sözün hemde mütekellimin vasfı olarak kullanılmaktadır. Bundan dolayı **kelâmın belâgatı** bir sözün hem kusursuz hem de durumun gereğine uygun olması, **mütekellimin belâgatı** ise mütekellimin meramını fasih sözle açıklayabildiği bir kabiliyetinin olması şeklinde ifade edilmektedir.⁹⁸

Hacımüftüoğlu ise, belâgat ilmini; “*İnsanoğlunun en ayırıcı niteliği olan beyanı, mukteza-i hal gerekçesiyle psikolojiyi, lafızî ve manevî güzellikler tespitiyle de estetiği kapsamina alan belâgatın, farklı farklı meslek erbabının anlayış ve seviyesine göre fitri olarak insanlık ailesinin uygulaya geldiği bir sanat olduğu söylenebilir*”⁹⁹ şeklinde tarif etmektedir.

Belâgat ilmi, meânî, beyân ve bedî’ olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.

Meânî: Kelamın müktezâyı hale uygunluğunun usûl ve kaidelerini inceleyen bir ilim dalıdır.

Beyân: Herhangi bir mananın farklı üslup ve şekillerle ifade edilmesini öğreten bir ilim dalıdır. Teşbîh, istiâre, mecâz ve kinâye gibi konuları ihtiva eder.

Bedî’: Bir takım söz sanatlarını kullanmak suretiyle lafız ve manaların süslenmesi, kelamın güzelleştirilmesi ile ilgili bilgileri inceleyen bir ilim dalıdır.¹⁰⁰

113b-114a, 119a, 119b, 121b, 122a, 122b, 124a, 124b, 128b, 132a, 132b, 135a, 136a, 136b, 138a, 139a, 141a, 142b, 146a, 147a, 147b, 148a, 150b, 151a, 153a, 155a, 156a, 162b, 166b, 170a, 170b, 171a, 177a, 177b, 178a, 178b, 182a, 186b, 189a, 191b, 196a-196b, 197b, 201b, 202b, 203a, 205a, 207b, 208a-208b, 211a, 213a-213b, 214b, 216a, 225b, 226a, 229a, 232a, 237b, 238a, 238b, 239a, 243a, 246b, 251b, 252b, 253b, 255a, 256a, 258a, 260a, 262a, 266b, 268b, 269b, 272b, 273a, 273b, 276b, 278a, 278b, 280b, 284b, 285a, 288a, 289a, 290b-291a, 291b, 292a-292b, 294a, 295a, 297a, 303a, 304b, 310b, 312b, 313b, 317a, 321b, 332b, 335b, 339a, 347a.

97 Kemâhî, Nûru’l-ef’ide, 195b-196a; diğer örnekler için bk. 12a, 12b, 16a, 47a, 49b, 63a, 89b, 94b, 108a, 109b, 117a, 117b, 147b, 151a, 153a, 166a, 191a, 195b-196a, 219b, 228a, 232a, 243a, 254a, 255a, 273a, 273b, 275b, 285b, 289a, 312b, 315b, 346a.

98 Nusrettin Boleli, Belâgat Arap Edebiyatı Bilgi ve Teorileri (İstanbul: İfav, 1993), 20-21.

99 Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Belâgat İlmi ve Kur’an”, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/1 (2015): 9-36, 10.

100 Boleli, Belâgat Arap Edebiyatı Bilgi ve Teorileri, 25, 85, 31; Hacımüftüoğlu, “Belâgat İlmi ve Kur’an”, 23, 25, 26; Yaşar Fatih Akbaş, Arapça Belâgat Meânî-Beyân-Bedî’ (İstanbul: Cantaş, 2017), 13.

Kur'ân'da mecâz, kinâye ve istiâre sanatına dair pek çok örnek mevcuttur. Kemâhî'nin âyetlerde geçen bu edebî sanatlara işaret ettiği ve bunları izah yoluna gittiği görülmektedir.¹⁰¹ Örneğin Kemâhî, Fecr sûresindeki {وَاللَّيْلِ إِذَا يَسِرُّ} ifadesinde (el-Fecr 89/4) “izâ yesri” kelimesine “izâ zehebe” manası vermiş ve bunun mecâzi mürsel veya istiâre olduğunu ifade etmiştir.¹⁰²

Kemâhî, İnşikâk sûresindeki {فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا} âyetinde (el-İnşikâk 84/8) geçen “yesîran” يسيرا kelimesini, Beydâvi'nin “sehlen” (سهلا) şeklinde açıkladığını ve “lâ yünâkeşu fihi” (لا يناقش فيه) cümlesiyle de tefsir ettiğini bildirdikten sonra, burada Hz. Peygamber'in (من نوقش في الحساب عذب) “Hesabı ağır görülen (amel defteri sol tarafından verilen) kişi cezalandırılır”¹⁰³ hadisine telmîh (gönderme) olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴

Fıkhî Tefsir

Kemâhî, âyetlerde veya metinde geçen fıkhî konulara temas ederek bu konuları izah etmektedir. Örneğin Kemâhî, yeminin tarifi, şekli ve çeşitleri hakkında bilgi vermiş ve yeminin ehl-i lugat ve fukâha açısından farklılıklarına değinmiştir.¹⁰⁵

Tekvîr sûresinde geçen “bi danîn” (بضنين) kelimesindeki (et-Tekvîr 81/24) “dad” (ض) harfinin bazı kıraât imamları tarafından “zî” (ظ) harfi olarak kabul edildiğini sunduktan sonra, harflerin mahreçleriyle ilgili bilgi vermiş ve daha sonra yanlış mahreç çıkarmanın namazı bozup bozmayacağı ile ilgili fıkhî tartışmalara girmiştir.¹⁰⁶

101 Örnekler için bk. Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 6a, 8a, 11b, 17a, 24b, 25b, 26b, 29a, 37b, 40b, 41b, 42a, 43b, 44b, 45b, 48b, 54a, 54b, 55b-56a, 64a, 72b, 74a, 74b, 76b, 85a, 103b, 110b, 115b, 127a, 132a, 137a, 138a, 147b, 152a, 159a, 161b, 168b, 169a, 173b, 184a, 193a, 194b, 206b, 212b, 217a, 226a, 228b, 254a, 257a, 260b, 263a, 267a, 269a, 279a, 288b, 293b, 306a, 309b, 310a, 312b, 321a, 326a, 337b.

102 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 183b; diğer örnekler için bk. 8b-9a, 12a, 17a-17b, 18a, 18b, 19a, 21b, 24a, 24b, 37a, 41b, 42a, 43a, 43b, 52a, 57a, 73a, 74a, 75b, 76a, 76b, 77a, 77b, 78b, 79b, 81b-82a, 84b, 85a, 86b, 91a, 92b, 93b, 110a, 119b, 120a, 122a-122b, 124b, 135a, 148a, 173a, 175b, 176b, 183b, 187a, 190a, 190b, 202a, 206b, 211b, 212b, 227b, 229b, 234a, 235a, 239a, 242a, 244b, 245a, 246a, 247b, 254a, 255b, 266a, 267b, 271a, 276b, 277a, 284b, 285b, 289b, 293b, 303b, 305b, 307b, 310a, 312a, 327a, 327b, 331a, 331b, 332a, 343a, 344a, 344a-344b

103 Müslim, “Cennet”, 2876; Nesâî, “Cenâiz”, 15.

104 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 122b; diğer örnekler için bk. 3b, 6a, 9b, 13a, 26a, 37a, 62b, 66b, 91a, 94a, 122b, 136b, 138a, 141a, 153b, 183b, 194b, 201b, 217b, 228a, 240b, 247a, 257a, 260b, 261a, 267b, 277a, 279b, 283b.

105 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 144b.

106 Kemâhî, Nûru'l-ef'ide, 89b-90b; diğer örnekler için bk. 83b, 124b, 128a, 144b-145a, 168a-168b, 202a-202b, 255a.

Kelâmî Tefsir

Kemâhî, hâşiyesinde cennet-cehennem, salah-aslah, mucize, müşrik çocukların azabı, melekler, kulun kesbi, ru'yetullah, deccâl, tevbe ve ruh gibi kelâmî konulara değinmiştir. Örneğin, Tekvîr sûresinde geçen {وَإِذَا الْمَوْءُودُ سُئِلَ بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَ} âyetinin (et-Tekvîr 81/8-9) küçük yaşta ölen müşrik çocuklarının azap görmeyeceklerine dair delil olduğunu ileri sürmüştür. Gereğesini de “çünkü azap, günah veya haram bir şeyi işlemek suretiyle verilir.” sözüyle açıklamıştır.¹⁰⁷ Ayrıca Kemâhî, kafirin iyilik yapıp-kötü şeyleri yapmaması, sevabın veya günahın noksanlaştırılmasına etki edip etmediğini tartışmış ve bunun hiçbir etkisinin olamayacağına hadislerden delil getirerek bu görüşünü desteklemiştir. *İntisâf* adlı kitapta Hz. Ali'den yapılan bir rivâyetten delil getirdikten sonra âyetlerin bunu açıkça belirttiğini, kafirlerin yaptıkları amellerin boşa çıktığını ifade eden âyetlere atıfta bulunarak, müfessirin bunu unuttuğunu belirtmiş, yani Zemahşeri'ye bu konuda eleştiri yöneltmiştir.¹⁰⁸

İş'ârî Tefsir

Müellif, *Nûru'l-Efide* adlı hâşiyesinde nefis mertebeleri, keşf-şuhûd, hicâb makamları ve rumûzlar gibi tasavvufî konulara değinmiş ve bu konular hakkında çeşitli izahlar yapmıştır. Örneğin Kemâhî, İnşirâh sûresinde Hz. Peygamberin “göğsünün yarılması” (شق الصدر) olayının birkaç defa olduğunu rivâyetler yoluyla zikretmiştir. Mu'tezilenin bu rivâyetleri birkaç yönden eleştirdiğini ifade ettikten sonra ise “şakku's-sadr” ile ilgili iş'ârî yorumlarını dile getirmiştir.¹⁰⁹

Bilimsel Tefsir

Kemâhî, kendi dönemindeki veya önceki dönemlerdeki bilgi ve inanışlarla alakalı olarak nutfe, su-bitki ilişkisi, burçlar ve depremler hakkında bilimsel tefsir ile ilgili çeşitli bilgileri sunmuştur.

107 Kemâhî, *Nûru'l-ef'ide*, 80b.

108 Kemâhî, *Nûru'l-ef'ide*, 286b; diğer örnekler için bk. 6b, 7a, 13a, 14b, 15b, 16b, 17a, 19b-20a, 25a-25b, 27b-28a, 31a, 31b-32a, 32b, 33b, 36a, 37a, 37b, 38a, 40a, 41a-41b, 44b, 47b, 49a, 49b, 53b, 54b, 56b, 58b, 59a, 63a, 75a, 80b, 82a, 82b, 82b-83a, 86a-86b, 88a, 88b-89a, 89b, 91-92a, 92a-92b, 97b, 98a, 98b, 99a, 101a, 110b-111a, 120b, 121a, 122b, 123a, 134a, 139a, 140b, 141b, 144a, 155b, 157a, 158a, 160-161a, 166b-167a, 169b-170a, 179a, 191a, 196b-197a, 197b, 200a, 207a, 210a, 217a-217b, 218b, 227b, 229b, 243b, 244a, 255b, 273b, 279a-279b, 280a, 286b-287a, 298a-298b, 307b, 325b, 326b, 332a, 333b, 334a-334b, 335b, 338a, 340a-340b, 342b-343a, 345b.

109 Kemâhî, *Nûru'l-ef'ide*, 243b-244a; diğer örnekler için bk. 39b, 40a, 70a, 174b, 234b-235a, 244a 270a, 289b, 326b.

Örneğin Kemâhî, Zilzâl sûresinde zelzele ve sarsıntının dünya ve âhirette olmak üzere iki defa olacağını zikrettikten sonra, dünyada zelzele ve sarsıntının insanoğlunun çok günah işlemesi, yer altındaki balığın insanları te'dip etmek için yeri sarsmasıyla meydana gelmesi ve Allah'ın dağlara emretmesiyle yeryüzünün sarsılması gibi üç sebepten dolayı olacağını bildirmiştir.¹¹⁰

Sonuç

Hâşiyeler, yazım türü olarak ta'lîka ve şerh türü eserlerden sonra ortaya çıkmıştır. Ta'lîka ve şerhlerin ilk örnekleri hicrî III. ve IV. asırda, hâşiyelerin ilk örnekleri ise hicrî VI. ve VII. asırda karşımıza çıkmaktadır. Arap edebiyatında hâşiyeye türü çalışmalar, Memlûkler ve Osmanlılar döneminde yaygınlaşmıştır. Tefsir ilminde ise hâşiyelerin yaygınlık kazanması hicrî VIII. ve IX. yüzyıllarda gerçekleşmiştir.

Şerh ve hâşiyeler, bir eserdeki kapalı ve veciz ifadeleri, bir takım gizli mana ve rumûzları, mecazî ya da birden çok manaya gelme ihtimali olan ifadeleri açıklamak ve bazı eksiklikleri tamamlamak veya yanlışlıkları düzeltmek için kaleme alınmışlardır. Şerh ve hâşiyeler muhteva açısından her ne kadar takip edilen metnin etrafında şekillense de ana metnin manzum veya mensur oluşu da hâşiyenin içeriğini belirlemiştir. Ayrıca Tefsir hâşiyeleri, kapsam açısından tam hâşiyeler, eksik hâşiyeler, sûre hâşiyeleri, âyet hâşiyeleri ve dibâce hâşiyeleri şeklinde yazılmışlardır.

Osmanlı âlimlerinin birçoğu, Kur'an'ın anlaşılması için gayret sarf etmiş ve bu yöndeki çalışmalarının önemli bir kısmını hâşiyeye şeklinde ortaya koymuşlardır. Tefsir alanında hâşiyeye geleneği, Zamehşerî'nin *el-Keşşâf* ve Beydâvi'nin *Envâru't-Tenzil* tefsirleri üzerinden sürdürülmüştür. Bunun nedeni Beydâvi'nin eserini veciz bir üslûp ile te'lif etmiş olması, Zamehşerî'nin ise eserini edebî bir dille kaleme almış olmasıdır.

Kemâhî, Osmanlı Devleti'nin Gerileme döneminde yaşamış, tefsir, hadis, fıkıh, akâid ve benzeri alanlarda eser vermiş bir ilim adamıdır. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide* adlı hâşiyesini, yüze yakın kaynaktan yararlanarak te'lif etmiştir. Kemâhî'nin bu eseri, anlatımının kolay, üslûbunun akıcı, ibarelerinin açık ve tefsirinin anlaşılır olması nedeniyle *Envâru't-Tenzil* üzerine sûre hâşiyesi olarak yazılan hâşiyeler içerisinde önemli bir yere sahiptir.

Kemâhî'nin eserinde yalnızca bir hâşiyeye yönteminin takip edildiğini söylemek zordur. O, Beydâvi'nin sözlerini nakletmesi, sonra kendi görüşlerine yer vermesi hasebiyle hâşiyesinde memzûc/karışık şerh denilen "metin içi" hâşiyeye tarzını, yine Beydâvi'ye ait metnin tamamını zikretmiş olmasıyla da hâşiyeye yönteminden çok

110 Kemâhî, *Nûru'l-ef'ide*, 283a; diğer örnekler için bk. 38a-38b, 50b, 51a-51b, 69a, 72a-72b, 84a, 125b, 126a, 129a, 145b, 148a-148b, 149a-149b, 152a-152b, 177b, 183a, 212a, 213a, 283a, 341b.

şerh yöntemi sayılabilecek memzûc yöntemini kullanmıştır. Ayrıca Kemâhî'nin, eserinde zaman zaman Beydâvî'nin orta metinlerini açıklamakla kalmayıp üst metin olan âyetlerin manaları hakkında da açıklamalarda bulunması, kendi eseri olan *Nûru'l-Ef'ide*'sini hâşiye türü eserden yarı tefsir eser seviyesine taşımıştır. Böylece üç metodu bir arada kullanmak suretiyle, Beydâvî'nin ibarelerinin daha basit ve doğru bir biçimde anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.

Kemâhî, âyetleri açıklarken rivâyet ve dirâyet yöntemini de kullanmıştır. O, âyetin âyetle, âyetin hadisle, âyetin sahâbe, tâbî'ün ve etbâu't-tâbî'ünün kavliyle izahını, isrâiliyyât, sebeb-i nüzûl, nesh olgusu, kıraat olgusu ve Arap şiiriyle de âyetlerin değişik açıklamalarını rivâyet yöntemiyle sunmuştur. Dirâyet yöntemiyle Arap dili ve belagâtıyla âyetlerin açıklamalarını yapmış, münâsebât tefsiriyle âyetlerin ve sûrelerin birbiriyle olan alakasını sunmuş ve fikhî konuları da fıkıh kitaplarına müracaat ederek açıklamıştır. Kelâmî tefsirle alakalı olarak cennet-cehennem, salah-aslah, mucize, müşrik çocukların azabı, melekler, kulun kesbi, ru'yetullah, deccâl, tevbe ve ruh gibi çeşitli konularda izahatlarda bulunmuştur. Ayrıca Kemâhî, bazı âyetleri, tasavvufî bakış açısı olan iş'ârî tefsirle ele alarak nefis mertebelerini, keşf-şühûd ve hicâb makamlarını, rumûzları anlatmış ve bilimsel tefsirle alakalı olarak ise nutfe, su-bitki ilişkisi, burçlar ve depremler hakkında bilgiler sunmuştur.

Kemâhî'nin eserindeki Beydâvî tefsirinin tam anlaşılması, metindeki eksiklerinin tamamlanması gibi şerh/hâşiye yöntemleri açısından ortaya konulan bu açıklamalar, bir şerh/hâşiye eserinin asıl metin üzerine sağlamış olduğu katkıyı kendiliğinden ortaya çıkarmaktadır. Böylece bir taraftan Kemâhî'nin ilm-i tefsire yaptığı katkılar gün yüzüne çıkarken öbür taraftan hâşiye türü te'liflerin, ilmi değere sahip oldukları hususu da kesinlik kazanmış olmaktadır. Ancak unutulmaması gereken husus şudur: Kemâhî'nin "*Nûru'l-Ef'ide*" adlı eserinde uydurma ve isrâilî rivayetler yer almaktadır.

Kaynakça

- Abay, Muhammed. "Kemâhî'nin Tefsir İlmine Katkıları". *Uluslararası Erzincan Sempozyumu (Erzincan, 28 Eylül-01 Ekim 2016)*. Ed. Hüsrev Akın. 781-793. Erzincan: Erzincan Üniversitesi, 2016.
- Abay, Muhammed. "Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri". *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler Müzakereler- Tartışmalı İlmî Toplantı (İstanbul, 21-22 Ekim 2011)*. 167-194. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012.
- Abay, Muhammed. "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası". *Divan 1* (1991): 249-303.
- Akbaş, Yaşar Fatih. *Arapça Belâgat Meânî-Beyân-Bedi'*. İstanbul: Cantaş, 2017.

- el-Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ't-Turâsi'l-Arabî, t.y.
- Bırışık, Abdülhamit. "Şerh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 281-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Boleli, Nusrettin. *Belâgat Arap Edebiyatı Bilgi ve Teorileri*. İstanbul: İfav, 1993.
- Bursalı, Mehmet Tâhir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, t.y.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Envâru't-Tenzil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 260-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 8. Baskı. Ankara: Fecr, 2017.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. 9. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 1993.
- Cevdet Bey. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammâd. "Şrh". *es-Sihâh: Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'arabiyye*. Thk. Ahmed Abdu'l-ğafûr Addâr. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, 1379.
- el-Cürçânî, Ali b. Muhammet eş-Şerif. "Şrh". *Kitâbu't-ta'rifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı*. 16. Baskı. İstanbul: İfav, 2015.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. 14. Baskı. İstanbul: İfav, 2012.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. 2. Baskı. İstanbul: İfav, 2011.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. 22. Baskı. İstanbul: İfav, 2012.
- Efendioğlu, Mehmet. "Şerh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 559-560. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Firûzâbâdî, Mecdü'd-din Muhammet b. Ya'kûb. "Şrh". *el-Kâmûsu'l-muhid*. Kahire: Dâru'l-hadis, 1429.
- el-Habeşi, Abdullah Muhammed. *Câmiu's-şürûh ve'l-havâşi*. 3 Cilt. BAE: el-Mecmau's-Sakâfi, 1425.
- Hacimüftüoğlu, Nasrullah. "Belâgat İlmi ve Kur'an". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2015): 9-36.
- Hatipoğlu, İbrahim. "Müsned". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 101-103. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Hatipoğlu, İbrahim. "Süleyman Fâzıl Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 86-87. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008): 25-46.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.
- İsmail Hakkı, *Tefsiru rûhi'l-beyân*, 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ't-Turâsi'l-Arabî, t.y.
- Kandemir, M. Yaşar. "el-Muvatta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 416-418. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. 5. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Katip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh. *Keşfü'z-zünûn*. 2 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.
- Kaya, Eyüp Said. "Şerh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 560-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- el-Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifin*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ't-Turâsi'l-Arabî, 1376.

- el-Kemâhî, Osman b. Yakub. *Berekâtü'l-ibrâr*. Esat Efendi, 1343: Süleymaniye Kütüphanesi.
- el-Kemâhî, Osman b. Yakub. *el-Müheyye' fi Keşfi Esrâri'l-Muvatta' bi Rivâyeti Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*. Thk. Ahmed Ali. 4 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2005.
- el-Kemâhî, Osman b. Yakub. *el-Müheyye' fi keşfi'l-esrâri'l-Muvatta'*. Kılıç Ali Paşa, 260: Süleymaniye Kütüphanesi.
- el-Kemâhî, Osman b. Yakub. *Nûru'l-ef'ide*. Âtıf Efendi, 324: 1a-348b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- el-Kemâhî, Osman b. Yakub. *Süllemü'l-felâh şerhu Nûri'l-İzâh*. Kılıç Ali Paşa, 423: Süleymaniye Kütüphanesi.
- el-Kemâhî, Osman b. Yakub. *Teshilü's-Süllem*. Kılıç Alipaşa, 423: Süleymaniye Kütüphanesi.
- el-Kostantiniyyî, Mustafa b. Abdillâh. *İdâhü'l-meknûn zeylû Keşfi'z-Zünûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413.
- Maden, Şükrü. "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi -Şeyhulislam Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Haşîye-i Süre-i Mülk 'ale'l-Kâdi el-Beydâvi İsimli Hâşiyesi Örneğinde Bir Değerlendirme-". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*. Ed. Bilal Gökçir, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökçir. 57-89. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013.
- Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşîye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsiri'l-Kâdi el-Beydâvi Örneği*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.
- Menekşe, Ömer. *Kemah Âlimleri (geçmişten günümüze)*. İstanbul: y.y., 1996.
- en-Nüveyhid, Âdil. *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-islâm hattâ'l-asri'l-hâzir*. Thk. Hasan Hâlid. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Nuveyhaz es-Sakâfiyye li't-Te'lif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1409.
- Öztürk, Mustafa. *Osmanlı Tefsir Mirası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- es-Selmî, Abdullâh b. Uveykıl. "el-Mütûn ve ş-şürûh ve'l-havâşi ve't-takrîrât fi't-te'llifi'n-nahvî". *Dübey (Dübâyi) el-Ahmediyye Dergisi* 4 (1999): 245-273.
- Sinanoglu, Mustafa. "Şerh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 564-565. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. 6 Cilt. İstanbul: Numune Matbaacılık, 1996.
- Şensoy, Sedat. "Ta'likât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 508-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- et-Taberî, İbn Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'v'ili âyi'l-Kurân*. Thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1422.
- Topuzoğlu, Tevfik. "Hâşîye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 419-422. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uzun, Nihat. *İslâm Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri -Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin el-Beydâvi'ye Eleştirileri-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Yıldırım, Selâhattin. "Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta Şerhi". *Ekev Akademik Dergisi* 8/20 (Yaz 2004): 197-220.
- ez-Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Hüseynî. "Şrh". *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Thk. Mustafa Hicâzî. Kuveyt: Müessesetü'l-Kuveyt, 1422.
- ez-Zehbî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, t.y.
- al-Zeidan, Abdullâh. *Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakub (ö. 1171/1757) ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta' Şerhi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.